

ISSN 1451-5415

Г О Д И Ш Њ А К

ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Година XX, број 8

Филозофски факултет у Нишу

Ниш, 2006.

Јасна Влајић-Поповић (Београд)

СРПСКО-ХРВАТСКО *САМПАС* «PASTIO SINE PASTORIBUS» У ШТОКАВСКОМ И ОПШТЕСЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ*

Сажетак. Полазећи од дијалекатског глагола из ји. Србије *усамтасиџ се* рф. „постао необуздан“ у раду се разматра лексичко-семантичка породица шире распрострањене именице *сампас* т. „самопаша, напасање стоке без пастира“, износе њене досад лексикографски нерегистроване потврде и значајнији етнографски записи, коментарише творба у оквиру српско-хрватског језика и на словенском плану, наводе генетски најближе паралеле у другим словенским језицима, те се предлаже реконструкција псл. изолексе **sam(o)pasъ* са континуантима у српском, чешком и украјинском језику.

Кључне речи: српски језик, дијалекатска лексика, *сампас*, лексичка семантика, творба речи, етимолошка реконструкција, словенске изолексе.

0. Речник који прати монографију Недељка Богдановића о говорима Бучума и Белог Потока (БОГДАНОВИЋ 149-168), иако обимом невелик, веома је драгоцен пошто обилује ретким речима, занимљивим не само за српску дијалектологију већ и за словенску лексикологију и етимологију у целини. Богдановић је ту забележио низ нових речи – или барем значења – којих нема не само код Вука већ ни код претходних записивача лексике из наших најисточнијих крајева, Маринка Станојевића и Радослава Раденковића (в. БОГДАНОВИЋ 149, напомена), а које су итекако драгоцене за употпуњавање општесловенских лексичких или семантичких изоглоса.¹

---

* Овај текст је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Многе од њих већ су ушле у етимолошку литературу, нпр. *ака*, *акне*, *алабужда*, *апољак* (ЕРСЈ s.v.), *алуга* (ibid., и ЛОМА 2000), *бик работа* (С. Петровић, Дијалекти у контакту – порекло и фонетски лик шест турцизама из јужне Србије, *Јужнословенски филолог* 56/3-4, Београд 2000, 810-811), *жеггла /жегра* (ОС s.v. *жеггла*, претходно и М.

1.0. Тако речник Бучума и Белог Потока по први пут региструје глагол *уца̀насѝл се* рф. „постао необуздан“, у коме се препознаје несумњиви деадверб на истом месту посведоченог прилога *уца̀мпѝс* „без реда, својевољно“, илустрованог примером *пушѝл овце усалмас* (БОГДАНОВИЋ 163). Касније је глагол забележен и у Лужници – *усампѝсим се* рф. „олењим се, постанем без икаквих обзира према икоме или ичему“ (ЋИРИЋ 1983:162), затим даље у Лесковцу: *успѝмпѝсим се* рф. „узбесним се, узнемирим се“, односно без префикса *спѝмпѝсим се* имрф. „силим се“, *спѝмпѝшем* рф. „навалим, налетим“ (МИТРОВИЋ 346, 292), затим у Врању *усампѝсим се* рф. „усилим се и постанем незгодан за сарадњу“ (ЗЛАТАНОВИЋ 428) итд. Од тог глагола правилно је формиран поствербал, помен *agentis спѝмпѝс* т. „насилник, силеција“ у Лесковцу, односно *сампѝс* т. „силник“ и суфиксална изведеница *сампѝсуља* ф. „разуздана девојка или жена“ у Врању (МИТРОВИЋ, ЗЛАТАНОВИЋ l.c.). Наведеном глаголу, као ни именицама у о в о м з н а ч е њ у, другде на територији српског језика (као ни српско-хрватског у целини), нема потврда.

1.1. Међутим, занимљиво је да се на истом терену источне Србије (у самом Лесковцу потпуно паралелно) истовремено среће и хомофона именица *спѝмпѝс* т. „самонапасање, напасање стокe без пратње“ (МИТРОВИЋ 292), *сѝмпѝс* т. „напасање стокe без чуvara“ Пирот (ЖИВКОВИЋ 140), *сѝмпѝс* т. „исто“ *У сампѝс пушѝтимо и они сами дођу* Криви Вир (РАКИЋ-МИЛОЈКОВИЋ 1993:130) итд. која заправо стоји у основи читаве ове лексичко-семантичке породице. Не само у границама српског језика, већ и на општем словенском плану, ова именица показује стандардну и обимом релативно ограничену формалну продуктивност, као и прозирну словенску етимологију. Оно што је чини вредном наше пажње јесу њена семантичка страна и ареална дистрибуција, како у српско-хрватским оквирима, тако и у ширим словенским размерама.

1.1.1. Осим на поменутиим местима у југоисточној Србији, именица *сѝмпѝс* је посведочена и другде на широј српско-хрватској територији, у Шумадији, западној Србији, Срему, Славонији, Црној Гори,

---

Vjelečić, O poreklu nekih reči iz istočne Srbije, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 34/2, Novi Sad 1991, 164-168), *наповирице* и *сполуза се* (Ј. Влајић-Поповић, Редак дијалекатски глагол из југоисточне Србије: *сневирам се* и сл., *Наш језик* 33/1-2, Београд 1999, 114, 117), *чепарџ* (Т. Петровић, Хомонимија, терминологија и етимолошка пракса, *Лужнословенски филолог* 56/3-4, Београд 2000, 817-818) итд., најновије и *иџора*, *кавал*, *надртине* (у прилозима А. Ломе, С. Петровић и М. Бјелетић у овој свесци *Годишњака*).

Херцеговини, Далмацији, и то као помен *acti*, поствербал глагола **сам(о)пасти* (о његовим даљим словенским везама биће речи касније, § 2.1. нн.) у основном значењу „самонапасање“. Тако је дефинише још Вук у свом *Српском рјечнику* „*das Weiden ohne Hirten, pastio sine pastoribus*“ са примером из Црне Горе: *Одбио говеда у сампас*. У новије време сличне потврде доносе, поред горепоменутих (в. § 1.1.), и други дијалекатски речници² из разних крајева као и грађа РСАНУ.³ У већини примера именица *сампас* иде уз предлог *у*, а неретко и сраста са њим, претварајући се тако у прилог чија значења даље еволуирају у више праваца (више о томе в. даље у § 1.2.1.).

² Нпр. *сампас* т. „слободна паша; скитња“ Ускопи (СТАНИЋ 287), „исто“ *Одјавише ти брави све у сампас преко ливаде* Прошћење (ВУЈЧИЋ 108); „исто (о овцама)“ Загарач (ЂУПИЋИ 430) итд.

³ У етнографском опису сампаса на Бабичкој Гори у Запању налазимо и драгоцене податке о некадашњој распрострањености, врстама и одликама тог обичаја уопште: „На З л а т б о р у се само сећају да је некада постојао тај колективни облик напасања стоке без чобана, али га данас тамо више нема. У Г р у ж и се старији људи сећају **свињских** сампаса, кад је у Шумадији било шуме и жира у изобиљу. Сем тога постоји донекле очувана нека врста зимског **козјег** сампаса у Црној Гори и у средњем П о л и м љ у, и то у Пиви у селу Матрињу, и у Пиви у селу Доњи Страњани (МИЛОШЕВИЋ 1940:168-169) – за детаље о јарећем сампасу у Сићевачкој Клисури в. следећу напомену; такође пример *Није просто одбити козе у сампас, тј. пустити их да пасу без пастира* (Б. Шулек, *Корист и гојење шумих*, Загреб 1866. стр. 199. према грађи РСАНУ). „Да се и данас одржавају **коњски** сампаси знало се само за пределе око планине Р о м а н и ј е. Али у много очуванијем и изразитијем облику овај начин напасања коња одржао се на Бабичкој Гори и на С у в о ј П л а н и н и ... сем коњских, постоје и **говеђи** сампаси ... крда и чопори [су] препуштени себи да се по планини за храном крећу... говеђи сампаси нису потпуни, јер су везани за цело време трајања за чобанина [који само пази на дну планине да не сиђу у непопљевена жита, у непокошене ливаде и у зелени кукуруз], док су коњски мешовити: до Петровадне везани су за чобане ... а од Петровадне су потпуни – без чобана. ... После жетве јечма, ... говеда се са сампаса враћају у село ... а за вршидбу се и коњи сагоне из сампаса. У том првом делу сампаса коњи су пуштени у планину непотковани, па се за вршидбу поткују. По свршеној вршидби коњи се раскивају и поново изгоне у планину у прави сампас без чобана. ... од вршидбе до зиме коњи на сампасу толико подивљају да је и власнику често пута врло тешко ухватити свога коња. ... причају да коње из сампаса у старо време није могао највештији лопов украсти ... Ретко се и растурају, већ обично иду на пашу заједно. А с вечери се групишу за конак постављени тако ... да се [кад вук наиђе] хитро поставе унаоколо, главама унутра а задњим делом упоље, па настаје једно наизменично чифтетање, тако да вук не може прићи. Ако се у том случају задеси неко ждребе, они га оставе у средњи начињеног круга.“ (МИЛОШЕВИЋ 1940:168-169, према грађи РСАНУ). Још о месту сампаса у обичајном праву в. у напомени 12.

1.2. Само у неколико случајева дошло је до конкретизације апстрактног значења именице у основном облику, њеног преласка у *potina loci* која означавају специфична места на која доспева стока пуштена да пасе без надзора: *sâmpas* „амбис, провалија“ Левач (Мијатовић, грађа РСАНУ)⁴ и *sampas* т. „глиб, блато гдје расте свакаква травурина“⁵ Ријечка нахија (Јовићевић, RJAZU).⁶ На њих се – изгледа – надовезује још једно апстрактно значење које је лексикографски дефинисано као *sâmpās* т. „штета, губитак“: *За што бацаи динар у sampas*, или *Пролијеваи вино у sampas* Стон на Пелешцу (Милас, RJAZU).⁷ О неутралном значењу сведочи микротопоним *Sâmpas* „велики комплекс обрадивих површина поред Мораве ... где је било највише воденица ... што је у супротности са казивањем да је на том простору било толико вирова да ни *sâm pas* ту не би могао живети“ (Радић 2003: 306). Са друге стране, савремено паретимолошко преосмишљавање говори о томе да се изгубила свест о изворном значењу речи *sampas*.

⁴ За дубље разумевање овог помака, уп. етнографски опис (небитно је то што није са истог терена): „... у С и њ е в а ч к о ј К л и с у р и, у оном недоступном делу, од давнина постоје **јарећи** сампаси. Да би се користила трава у клисурастом недоступном склопу, сељаци су се довели, па на једном точилу конопцима спуштају јаре по јаре у сампас. Пред крај сезоне спусте човека истим путем на конопац те јариће похвата на крушац соли, па једно по једно везано из клисуре извлаче. За сваку другу врсту стоке овакав терен био би неупотребљив, али за јариће је као нарочито подешен. Ту у каменим хридинама они докуче и ону пашу коју друга стока не би могла...“ (МИЛОШЕВИЋ 1940:170).

⁵ За повезаност и узајамност значења „провалија“ и „шипраг“ уп. континуанте псл. *xalqga (ЛОМА 2000).

⁶ Није довољно јасно треба ли овој потврди, као варијанту са истог терена, придодати и *sampāh* „житко благо“ Љуботињ код Ријеке Црнојевића (дипломски рад Анице Камбан, Филозофски факултет у Новом Саду, ментор проф. др Драгољуб Петровић – према грађи сакупљаној у лето 1984).

⁷ Пример је пропраћен Мусулиновом редакторском напоменом да је исто значење потврђено и у Сењском котару „само је свеза у *sampas* постала прави прилог коме је на крају додан сугласник *-t* па гласи *ȷsâmpast*“ (RJAZU s.v. *l. sampas*). Порекло финалног *-t* ту се не тумачи, међутим јасно је да иза њега највероватније стоји чисто фонетска хиперкоректност (по аналогiji са придевима на *-ast* код којих се у неким говорима етимолошко финално *-t* губи). Са друге стране, такав облик може указивати и на деадјективну творбу прилога нпр. *usâmpast* adv. „утамап, залуду“: *утамап, залуду* нпр. *што радити* (можда из Сењског котара – в. горе Мусулинову напомену, мада тог примера нема на наведеном месту, у часопису *Наставни вјесник* 19, 764) од **сам(о)паст(ан)*, *-а*, *-о* „самопашан“, уп. реално посведочено *sampasan* адј. „бескористан, непотребан“ (Павлиновић, RJAZU). Чисто фонетске природе је и упрошћавање групе *-mt-* у облику *usâmpast* adv. „залуду“ *Он говори usâmpast, будаласто, у вјетар* Макарска крајина (ibid.).

1.2.1. Управо овакви помаци у именичком значењу чине мост⁸ према семантичком дијапазону прилога *усампас* „узалуд и сл.“ – неки (старији) извори доносе и одвојено писано у *сампас* – који се очито развио по формално-семантичкој аналогiji са нпр. *у-залуд*, *у-празно*. Тако имамо потврде *сампас* „незнано где“ *Каже се: уватио сампас, ко ти га зна где је сад* или *Каже се: отишао у сампас – значи залуду, без да има потребе* Левач и Темнић (Бушетић, грађа РСАНУ), *Вреви у сампас „на бадава“ Зоруновац у Заглавку (грађа РСАНУ), зборити у-сампас „сам са собом наглас говорити“ Прчањ (Решетар, RJAZU).*

1.3. Други правац у коме се развијала семантика именице *сампас* (односно њене предлошке синтагме која се универбизовала у прилог *јсампас*) базира се на понашању стоке пуштене у *сампас* (са свим пропратним појавама и из тога развијеним особинама),⁹ чије се карактеристике затим пренесе и на људе. Дакле, *отићи у сампас* значи „отићи у скитњу“ Срем (Вук), нпр. *Пас ... иде у сампас (кад се скита)“* ј. Далмација (М. Кушар, Нар. благо 33, грађа РСАНУ). Даље се могу пратити значења као „слободно, неспутано“, „самоволно“, „осионо, силовито“ итд., што се види из следећих примера: *Стока нема где да пасе у сампас, него се мора држати на празним јаслама* (Српске новине, грађа РСАНУ), дакле „слободно“, затим пренесено *Ишли су сампас, безбрижно* (Ј. Веселиновић, грађа РСАНУ), *дат мозак у сампас „не размишљати, дангубити“* Загарач (Ћупићи 430), *ради у сампас „ради по свом ћефу“* Зоруновац у Заглавку (грађа РСАНУ), а затим и „осионо“ (в. примере из ист. Србије § 1.1.).

1.3.1. Постоји и неколико потврда прилога са наставком *-иле*:¹⁰ *сампасиле adv. „сам за себе живети“* Ужице (Ј. Јаворац, грађа РСАНУ), *сампасиле* са неспретном дефиницијом „не боји се некога; стока без

⁸ Уп. и Шулеков пример *Ако тво шуму посјече у сампас, какву му носи корист она г о л и е т?* (поред Ј.В.-П.) или његову крајње нетерминолошку употребу прилошке синтагме: *...кад расипник у сампас потрати свој имуток, нестрада с тога само његова породица, него и он сам ... (Корист и гојење шумах, Загреб 1866, стр. 85, према грађи РСАНУ).*

⁹ Тако нпр. у Прошћењу поред основног значења „самонапасање“ постоји и пренесено конкретизовано „гомила стоке“ односно пренесено апстрактно „ширина, комоција“ (в. Вуличић 108).

¹⁰ Избор турског суфикса овде највероватније је у функцији експресивизирања израза, те му не треба придавати дубљи значај (уп. поред турцизама *бутумиле, земаниле, зориле, сабахиле* итд. и прилог изведен од домаће именице, *шакаиле* „шакачки, шакама“, у изразу *јести шакаиле* који доноси још Вук).

чуvara“ и јасним примером *Он је зашио онуда сампасиле* Дворска код Лознице (Н. Ненадовић, грађа РСАНУ).

1.3.2. Придевске творбе су веома ретке и задржавају не само основно значење, већ и прост облик: *сампас*, *-а*, *-о*: *Нађоx стадо сампасо* (Ј. Ј. Змај, грађа РСАНУ), евентуално проширен суфиксом *-ан* (као ознаком одређеног вида, мада и даље функционално неутралан): *сампасан*, *-сна*, *-сно*: ... *није отежано сампасну стоку крмити...* Заплање (Милошевић 1940:169, према грађи РСАНУ), једном и у пренесеном значењу *сампасан* adj. „бескористан, непотребан“ (Павлиновић, RJAZU). Занимљиво је да нема ниједне потврде сложенице **сам(о)пашан* чији би други део формално одговарао, иначе добро посведоченом и практично синонимном придеву *пустопашан*, *-ина*, *-ино* „који је без пастира; обестан, распуштен, разуздан“,¹¹ а која би се дала очекивати сходно постојању слн. *саторашен*, чеш. и слч. *саторашнџ*, глуж./длуж. *саторашнџ* итд. (в. § 2.2., § 2.4.1.).

1.3.3. Примарну семантику показује и изведена именица *сампасица* ... *што је опет, сваки, па и без чобанина, у сампас, сампасицу изгонио своју стоку на њиве...* Пожега/Ужице (Д. Лапчевић, грађа РСАНУ).¹²

1.3.4. Из свега досад изложеног јасно се оцртава тенденција да се основно значење именице *сампас* „самопаша“ (и њених изведеница) временом губи, заједно са нестанком реалије коју је означавала, а да при том широм српско-хрватске територије опстају варијанте њених

¹¹ Овај придев, забележен само у Стулићевом и Поповићевом речнику, као и у Неманићевим чакавским студијама (в. RJAZU s.v.) део је веће лексичке породице, уп. *пустопашећ* adj. „који тамо-амо пасе“; прилоге *пустопасно* adv. „слободно, необуздано“, *пустопаше*, *пустопашнице* „id.“; именице *пустопаш* f. „слободан пашњак“, *пустопаша* f. „стадо без пастира“, *пустопашница* f. „слободна паша“ и *пустопашац* m. „који пасе пустопашнице“, односно глагол *пустопашти* impf. „пашти без пастира“ (в. RJAZU s.vv., на основу различитих извора, речника, књижевних дела и збирки речи – тамо и неке напомене о словенским паралелама тим облицима). Упркос великој формалној подударности са облицима из лексичко-семантичке породице именице *сампас*, осим у случају прилога *пустопасно*, *пустопаш(и)це*, на семантичком плану они се одликују потпуним одсуством изведених значења, односно ограниченошћу на примарни, сточарски домен значења.

¹² У ширем изводу опис гласи овако: „А за време Турака је важило правило да се у пролеће, обично пошто се калац опасе, забрани поље, а у јесен, после косидбе, жетве и бербе, пусти. Од дана када се прогласи забрана, нико није смео у поље пуштати стоку на пашу; као што је, опет, сваки па и без чобанина, у сампас, сампасицу, изгонио своју стоку на њиве и ливаде од дана када се огласи пуштање.“ (*Пољска полиција у Срба*, Београд 1920, стр. 18).

пренесених значења, на југоистоку првенствено у виду деноминалних глагола, и са кључним семом „диваљ, бесан“, на југозападу у виду прилошких синтагми које претежно значе „безбрижно“, „узалудно“ и сл., при чему оне истовремено не изостају ни другде, у Србији.

1.4. У иначе обилној грађи РСАНУ налази се само један једини пример са очуваним везивним *-o-* у сложеници: *Упадну ова двојица у једну планинску дољу, ће су коњи пуштени у самонас...* ист. ЦГ (грађа РСАНУ).¹³ Други је помен из топонимије, и то веома значајан јер потиче из 15. века: Пешикан 1984:11 у турском попису насеља нахије Вучитрн (под бројем 172) тур. *samwbs* рашчитава као „Самобис“ мада је то очито *Самонас*. За нас је битно да између *-m-* и *-b-* несумњиво стоји вокал – теоријски долази у обзир било који задњег реда, али конкретно је много вероватније *-o-* него *-y-*.¹⁴

1.4.1. Дакле, у творбеној анализи ваља приметити да за разлику од других сличних сложеница за које су посведочене обе варијанте, и са везивним *-o-* и без њега (нпр. *самовила* : *санвила*, *самодруга* : *самдруга*, *самопети* : *сампети* итд.),¹⁵ у случају речи *сам(о)нас* у српском језику се апсолутно генерализовао облик без везивног вокала. Како је и зашто до овога дошло, могло би да буде предмет посебне студије¹⁶ али за сада треба да рачунамо са том чињеницом као са датом и истовремено „ванлингвистичким“ фактором који је, између осталог, довео до изостанка наших потврда из словенске етимолошке лексикографије (в. закључак, § 3.0.).

¹³ Пример потиче из приповетке „Подјелили га вучки“ Трифуна Ђукића (из збирке *Стари видици*, Београд 1938, стр. 77) чија је радња смештена у околину К о м о в а, „на арнаутску границу“. Иако је говор писца локално обојен, овде се не може сасвим искључити могућност да је појава везивног вокала ипак само његова хиперкоректна интерполација.

¹⁴ За овај податак, као и за његово тумачење, захвални смо проф. др Александру Ломи.

¹⁵ Поред ових широко распрострањених номиналних парова, уп. и дијал. глагол *усамдродити се* „образити се, занети се собом; збунити се“ : *усамтриодити се* „исто“ Пива (ГАГОВИЋ 2004:285).

¹⁶ Наиме, требало би утврдити да ли је у облику *самнас* дошло до контракције везивног вокала, из разлога економичности (за пренесена значења може се чак рачунати и са експресивизирањем – за изражајност групе *-m-* уп. и глагол из Пиве у претходној напомени), или је то, пак, пример адвербијалне копулативне сложенице (дакле *самнас* < *самтрасъ) која се – можда баш аналогично према *самдруги* < *самтдруги и сама понаша као асиндетон (типа *новъgord, *bratъsestra, *malъžena итд. – о њима cf. РОИЛ 41-46).

1.5. Осврт на географску дистрибуцију показује да је именица *сампас* т. „самопаша“ у основном или неком од изведених облика, са примарном или пак секундарно развијеном семантиком, присутна на већем делу простора српског језика (односно штокавског терена српско-хрватског језика), осим у његовом централном ареалу, у Босни. Разлога томе може бити више – ако занемаримо неке ванлингвистичке,¹⁷ долазимо на помисао да се ту вероватно ради о случају иновативности централне територије (за разлику од конзервативности периферије датог језичког простора) која се огледа у упрошћавању синтагме *одбити* у *сампас* и њеном свођењу, крајње економично, само на глагол *одбити* (за више примера оваквог значења в. нпр. РСАНУ s.v. *одбити* 10. а).

1.6. За даља разматрања значајна је чињеница да у суседним јужнословенским језицима нема потврда именице *сам(о)пас* или уопште (тако у бугарском и македонском језику)¹⁸ или не у том облику – у словеначком постоји само породица придева *самопаšen* (в. § 2.4. и § 2.4.1.), иначе упадљиво одсутног са српско-хрватског терена (в. § 1.3.2.), тако да, супротно реалним очекивањима, данас се не налазе ни формални ни семантички трагови некадашње опште дистрибуције именице **sam(o)pasъ* на словенском југу.

2.0. Даље словенске везе с.-х. именице не могу се прецизно и подробно пратити без одговарајућих дијалекатских речника осталих словенских језика, којих или нема, или им ми немамо приступа. Стога ћемо се за ову прилику ограничити на постојеће етимолошке и стандардне речнике.

2.1. На почетку смо већ навели глагол *самопасати* као вероватни вербални предложак с.-х. именице *сампас* „самонапасање“ (§ 1.1.1.), при чему држимо да је реално претпоставити да он има прасловенску старину, тј. да се може реконструисати као **samopasti*,

¹⁷ Они би се могли категорисати и као социолингвистички, када би се утврдило да у Босни нема институције самонапасања стоке – што, изгледа, није тачно. Без обзира на то што су извори лексике са тог терена сасвим оскудни (па слика коју имамо може бити крива), у најмању руку постоји запис, из средине прошлог века, о пуштању коња у сампас на Романији (в. нап. 3).

¹⁸ Ово су нам потврдиле колеге, др Лиљана Димитрова-Тодорова из Института за бугарски језик у Софији (због одсуства помена те речи у бугарском етимолошком речнику, она је то за нас проверила у Дијалектолошкој картотеци њиховог института), као и проф. др Првослав Радић са Филолошког факултета у Београду који је проверио све нама недоступне македонске изворе, на чему смо им обома веома захвални.

упркос томе што га етимолошки речници појединих словенских језика не наводе као таквог, као прави глагол (в. § 1.1.1.).¹⁹

2.2. За и м е н и ц у *sam(o)nas* „самонапасање“ тешко је тврдити да има прасловенску старину тј. изводити је од ***samopasъ* – SKOK се о томе није изјашњавао,²⁰ а актуелни прасловенски етимолошки речници, московски и краковски, још нису стигли до слова *s-*. Међутим, њен општесловенски карактер је несумњив с обзиром на то да је, осим на југу, посведочена и на словенском западу и истоку: такође као апстрактум у чеш. *samopas* *** „самонапасање“,²¹ и као конкретум у укр. *сáмонáс* т. „домаћин који одвојено напаса своју стоку“ (према SCHUSTER-ŠEWС 1267). Објективна усамљеност тих међусобно удаљених потврда које, заједно са нашим бројним примерима *potina acti* и *potina loci*, јасно исцртавају комплетну изоглосу протегнуту на све три групе словенских језика, пре наводи на закључак да су у питању реликти старијег стања него независне иновације у три несуседна језика. То што у осталим словенским језицима нема директних континуанти именице ***sam(o)pasъ*, која је примарна и формално (као непосредни поствербал) и семантички (пошто се односи на самонапасање стоке), вероватно би могла бити резултат раног изоловања прасрпско-хрватског од масе осталих познопрасловенских дијалеката. У њима се, пак, ако је судити по форми чеш. *samopasъ* ф. „враголија, разблудност“ и слч. *samopasъ* „обест, обесност“, усталила *-jъ* изведеница од основног глагола,²² именица ***samopasъ*. Трагове њене раније заступљености на широј територији

¹⁹ Праву аналогију овом глаголу пружила би нека слична сложеница, какву немамо у виду (N.B. постоји реална потврда с.-х. *пустопастии* (в. нап. 11), али не и легитимна реконструкција псл. **pustopasti*). Ипак, најближе јој стоји у новије време потврђена реконструкција префигураног облика **napasti*, **napasq* (ЭССЯ 22:207-208).

²⁰ Набрајајући сложенице придева *sám* он доноси једино потврде именице *sámnas* из Вука и RЈAZU, дакле из Црне Горе и Приморја, не само без оних из ист. Србије које није ни могао имати, већ и без икакавих словенских паралела (SKOK 3:197б).

²¹ Дефиниција је наша, пошто МАСНЕК 436 не одређује врсту речи нити значење (као ни њену дистрибуцију), већ само даје пример: *pusitъ husu na samopas* [пустити *гуске* у сампас]. Како је савремени двојезични речници не доносе, за разлику од неких других сличних сложеница, изгледа да је чеш. *samopas* дијалекатска, или барем застарела реч, која се тиче само живине, за разлику од наших потврда које се односе на разну крупнију стоку.

²² Била би то изведеница типа *nomen actionis*, као **lъzъ* од **lъgati*, **lъzq* – више о овом секундарном структуралном суфиксу и његовој улози у архаичним коренским деривацијама, в. SLAWSKI 1974:80-81, нарочито тачка 4. Према врло слична, ова творба се разликује од такође старих изведеница суфиксом *-ja* (која је резултирала обликом **pasъa* – в. *ibid.* 82).

данас можемо пратити преко континуанти од ње изведеног придева, **satorpašъ(nь)*, познатог бројним савременим словенским језицима, како у примарном тако и у изведеним значењима (в. § 2.4.1.).

2.3. Да је иста реч могла бити и прилог (нпр. ***satorpašъ(jь)* или сл.) може се судити не само по с.-х. *samnas* adv. „безбрижно“ (в. § 1.3.) – уз тенденцију наше именице да се уз помоћ предлога адвербијализује – већ и по укр. *samónas* adv. „који сам пасе; сам, самосталан, без надзора; раштркан“ (ЖЕЛЕХОВСКИЙ), пољ. *satorpas* adv. „без надзора, сам“, а са проширењем *-jь* и каш. *satorpaš* „id.“.²³

2.4. И најзад, има основа да се иста реч реконструише и као п р и д е в као јужнословенски дијалектизам *satorpašъ, полазећи још једном од срп. *samnas*, *-a*, *-o* (в. пример *стадо самнасo*, § 1.3.2.) – досад, наравно, нерегистровано у описној и етимолошкој литератури. Поред њега, треба рачунати и са обликом одређеног вида **satorpašъ(nь)*, према с.-х. *samnasan* „бескористан, непотребан“ у RJAZU, § 1.3.2.). Иако без конкретних с.-х. континуанти, ови псл. облици већ су реконструисани као нужно претпостављени поводом тумачења слн. *satorpaš* adj. „који се сам чува, самовољан, себичан; сам“ од *satorpašъ тј. *satorpašъ „који се сам чува“,²⁴ односно **satorpašъ(nь)* тј. **satorpašъ(nь)* < **satorpašъ(jьnь)*.

2.4.1. Овај последњи облик показао се као најпродуктивнији односно данас присутан у већини словенских језика који уопште познају сложенице на бази заменице *samъ и глагола *pasti – што су углавном западнословенски језици, затим словеначки као западни јужнословенски језик, а онда и украјински као најзападнији од источнословенских језика: чеш. *satorpašny* „самодовољан“, слч. *satorpašny* „који сам пасе; обестан, распуштен“, глуж. *satorpašny* „обестан, лоповски“, длуж. *satorpašny* „сам, самовољан, необуздан, обестан, диваљ.“²⁵ раскалашан; који иде

²³ Иако формално одређена као придев, очито као прилог функционише и слн. реч *satorpaš* у изразима као *satorpaš živet*, *satorpaš pustiti otroka* (в. BEZLAJ 3:217).

²⁴ Он је досад, на основу разних словенских потврда – али не и српско-хрватских – тумачен као сложеница од заменице *samъ и глаголске основе *pas-* од *pasti, *paš (тако МАСНЕК 436, што касније преузима и SCHUSTER-ŠEWC 1267), односно од *samъ и девербативне именице *pašъ т. од *pasti (тако BEZLAJ 3:217. Конкретну одредницу *satorpašen* потписује Безлајева наследница Метка Фурлан (не цитирајући Скока и без иједног српског примера – што може бити оправдано само стриктно формално гледано, с обзиром на одсуство њему одговарајућих придева међу нашим потврдама, од Вука до данас).

²⁵ Занимљиво је да се једино у доњоложичком овај придев толико генерализовао у значењу „самосвојан, својеглав, диваљ“ да се користи чак и за растиње, нпр. *satorpašny*

својим путем, који се издваја; нежењен²⁶, слн. *samoraš(en)*, укр. *саморáшний* adj. „бити остављен сам себи, без надзора“, *саморáшина* adj. f. „небременита“ (ЖЕЛЕХОВСКИЙ).²⁷

3.0. Разлога што је релативно богата лексичко-семантичка породица с.-х. именице *samnas* „pastio sine pastoribus“ изостала из словенске етимолошке литературе може бити више, али кључни највероватније лежи у простој чињеници да је, услед губитка везивног вокала у сложеници, она остала непрепозната (будући непрепознатљива) све до релативно касне појаве Скоковог речника (тј. одговарајућег трећег тома тек 1973. године). Са друге стране, ни у том речнику она није ни приближно исцрпно описана, будући да не само Петар Скок, већ ни његови редактори нису имали потврде којима ми данас располажемо. То нас опет враћа на тему значаја дијалекатских речника, као дела широк дијалекатских истраживања, не само за сагледавање језика уопште, већ нарочито за напредак у етимолошким проучавањима српског језика, а преко њега и словенских језика у целини. Овим малим примером покушали смо да илуструјемо колико је велик и важан удео Недељка Богдановића у том подухвату – не само у конкретним доприносима, него и у подстицајима за даља истраживања.

ЛИТЕРАТУРА:

- Bezljaj** F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1–4, Ljubljana 1977–2005.
- Богдановић** Н. Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока*, СДЗБ 25/1979, 1-178 (речник 149-164).
- Вујичић** М. Вујичић, *Рјечник говора Проићења* (код Мојковца), Посебна издања ЦАНУ, књ. 29, Одјељење умјетности, књ. 6, Подгорица 1995.

tak „дивљи мак“, *samorašne kšuški* „дивље крушке“, *samorašna hobnoga* „дивља грана, дивља лоза“ (в. SCHUSTER-ŠEWIC l.c.).

²⁶ Још једна семантичка посебност доњолужичког (в. претходну напомену) јесте значење „нежењен, неспарен“ нпр. о роди *samorašny bošan* „усамљена, сама рода (која се није парила)“ – да оно није случајно сведочи и укр. *саморáшина* adj. f. „небременита“. Ове потврде поново нас враћају на питање базичног семантичког синкретизма псл. глагола **pasti (se)* који, између осталог, значи и „парити се“ (уп. с.-х. *пастити се* „парити се (о коњима)“, али то је тема за себе.

²⁷ Необично је то што укр. примере које доноси још ЖЕЛЕХОВСКИЙ, од поменутих словенских етимолошких речника (в. нап. 24), у обзир узима једино SCHUSTER-ŠEWIC l.c.

- Гаговић 2004** С. Гаговић, Из лексике Пиве (село Безује), СДЗб 51, 1-312.
- Динић 1988** Ј. Динић, Речник тимочког говора, СДЗб 34, 7-335.
- ЕРСЈ** *Етимолошки речник српског језика*, 1-, Београд 2003-.
- ЭССЯ** *Этимологический словарь славянских языков*, 1-, Москва 1974 -.
- Желеховскић** Е. Желеховский, *Малоруско-німецкиї словарь*, I-II, Львів 1886.
- Живковић** Н. Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.
- Златановић** М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.
- Радић 2003** Ј. Радић, Топонимија Белице, *Ономатолошки прилози* 16, Београд, 17-322.
- Лома 2000** А. Лома, Псл. *haloga < др.-греч. φάλαγγ- и скифски переход *f* > *χ*, *Этимология* 1997-1999, Москва, 87-96.
- Machek** V. Machek, *Etimologický slovník jazyka českého*, Praha 1971².
- Милошевић 1940** М. Милошевић, Сампаси на Бабичкој Гори у Заплању, *Гласник Етнографског музеја* 15, Београд, 168-170.
- Митровић** Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.
- ОС** *Огледна свеска*, Етимолошки одсек института за српски језик САНУ, (Библиотека Јужнословенског филолога 15), Београд 1998.
- Пешикан 1984** М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба, *Ономатолошки прилози* 5, Београд, 1-182.
- Pohl** Н. D. Pohl, *Die Nominalkomposition im Alt- und Gemeinlavischen*, Klagenfurt 1977.
- Ракић-Милојковић 1993** С. Ракић-Милојковић [Милорадовић], Пастирска терминологија Кривовирског Тимока, СДЗб 39, 1-148 (речник 100-140).
- RJAZU** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1-23, Zagreb 1880-1975.
- РСАНУ** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1-, Београд 1959-.
- Schuster-Šewc** Н. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, 1-24, Bautzen 1978-1989.
- СДЗб** *Српски дијалектолошки зборник*, Београд 1905-.
- Skok** Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1-4, Zagreb 1971-1974.
- Slawski 1974** F. Slawski, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, *Słownik prasłowiański* 1, Wrocław etc., 43-141.

- Станић** М. Станић, *Ускочки речник* 1-2, Београд 1990-1991.
Ђирић 1983 Љ. Ђирић, *Говор Лужнице*, СДЗБ 29, 7-191 (речник 125-164).
Ђушић Д. и Ж. Ђушић, *Речник говора Загараца*, СДЗБ 44/1997.

Jasna Vlajić-Popović

SERBO-CROATION *САМНАС* «PASTIO SINE PASTORIBUS» IN
ŠTOKAVIAN AND GENERAL SLAVIC CONTEXT†

Summary

Departing from a number of attestations of the dial. verb *усамнаси́ти се* pf. „to be(come) wild, impetuous“ from SE Serbia, the paper focuses on the noun it is derived from, *самнас* m. „cattle grazing without a shepherd, pastio sine pastoribus“, dial. also „abyss, gorge; boggy terrain“ which is, in its turn, well distributed on a wider Serbo-Croatian territory and also present in the literary Serbian language. Presented are new attestations of the noun, including some ethnographic notes on the old custom of free cattle grazing. Semantic developments are traced through the whole lexical family of the S-Cr noun, covering also its genetically closest counterparts in other Slavic languages. Finally, the etymological discussion proposes a new isolex to be drawn, by reconstructing (as a likely postverbal of the verb **samopasti*) a PSI **sam(o)pasъ* with continuants in S-Cr *самнас* „pastio sine pastoribus“, Cz dial. *sampas* „id.“, Ukr dial. *самона́с* „head of a household who grazes his cattle separately“ functioning as nomen actionis, nomen loci and nomen agentis respectively.